

UOT 94(479.24)

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

NAXÇIVAN ƏRAZİSİNDƏ QALAN İLK MÜSƏLMAN EPİQRAFİKASI
ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Azərbaycan əhalisi islamlaşdıqdan sonra ərazidə ərəb əlifbası əsas yazı vasitəsinə çevrildi. Bütün elmi və ədəbi əsərlər bu əlifba ilə yazılmağa başladı. Bu hal epigrafiq abidələrin yazılmasında da özünü büruzə verdi. Ərazidə inşa olunan məscidlərin, vəfat edən insanların qəbirüstü xatirə abidələri üzərində ərəb əlifbası ilə ərəb dilində kitabələr yazılmağa başladı. Naxçıvan ərazisində islamın ilk dövrlərinə aid çox kitabə gəlib çatmamışdır. Ancaq ədəbiyyat materiallarından məlumdur ki, tədqiqatçılar Ordubad şəhərində hicri 111-ci ilə (miladi ilə, 729-cu il) və hicri 227-ci ilə (miladi ilə 842-ci il) aid kitabələr qeydə alıb tədqiq etmişlər. Günümüzədək qalan bu qəbil kitabələr Naxçıvan şəhərindəki Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbələrinin kitabələri və bir neçə məzar kitabəsidir. Məqalədə həmin kitabələr haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: Naxçıvan şəhəri, Ordubad şəhəri, epigrafiq abidə, kitabə, Harun.

VII yüzilliyin ortalarından etibarən Azərbaycan, o cümlədən onun tərkib hissəsi kimi Naxçıvan ərazisi islamlaşdırıldıqdan sonra ərazidə ərəb əlifbası əsas yazı vasitəsinə çevrildi. Bütün elmi və ədəbi əsərlər ərəb əlifbası ilə ərəb dilində yazılmağa başladı. Bu hal Epigrafiqada da özünü qabarıq şəkildə büruzə verdi. Ərazidə yaşayan ərəblərin, islamı qəbul etmiş yeni müsəlmanların ibadət etməsi üçün məscidlər inşa edilməyə başladı. İnşa edilən məscidlərin, bölgədə vəfat edən və ya döyüşdə öldürülən ərəblərin və yerli əhalidən dünyasını dəyişənlərin qəbirlərinin üstünə qoyulan xatirə abidələrinin bir hissəsinin üzərində kitabələr yazılmağa başladı. Beləliklə, ərazidə müsəlman epigrafiqası abidələri yaranmağa başladı. Ancaq çox təəssüflər olsun ki, həmin vaxt meydana gələn epigrafiq abidələr zaman keçdikcə təbii qüvvələrin təsirindən və digər səbəblərdən məhv olaraq sıradan çıxdıqları üçün tək-tək istisnalar nəzərə alınmazsa, onların çoxu zəmanəmizədək gəlib çatmamışdır. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da indiyədək islamın ilk dövrlərinə aid müsəlman kitabələri qalmasa da, ədəbiyyat materiallarından məlumdur ki, ərazidə vaxtilə belə kitabələr olmuşdur və onlar tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Ədəbiyyat materiallarına əsasən deyə bilərik ki, Naxçıvanda islamın ilk dövrlərinə aid çox az, cəmi iki kitabə qeydə alınmışdır. Bu kitabələrin ikisi də Azərbaycanın öz təbiətinə görə seçilən və dilbər guşələrindən biri olan Ordubad şəhərində aşkar olunaraq tədqiq olunmuş və elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Ordubad şəhərində bizə məlum olan birinci və ən qədim müsəlman epigrafiqası abidəsi 1902-ci ildə, indi də Ordubad şəhərinin mərkəzində, yüksək qaya üzərində əzəmətlə ucalan Came məscidində abadlıq-bərpa işləri aparılarkən torpağın altından aşkar olunmuşdur. Həmin kitabə haqqında elm aləminə ilk dəfə Seyid Səbri “Şərq qapısı” qəzetində məlumat vermişdir. Kitabənin məzmunu haqqında Seyid Səbri yazır: “Ordubadda olan məscid Came çox əski zamandan qalmışdır. 1902-ci ildə həmin məscid təmir edilərkən oradan bir kərpic tapılmışdır. Həmin kərpicdə 111 tarix hicri və Harun ləfzi (sözü, kəlməsi – H.S.) yazılmış imiş” (2).

Kitabənin üzərində hicri-qəməri təqvimini ilə həkk edilmiş 111-ci il tarixi, miladi təqvimini ilə 729-cu ilə müvafiq gəlir. Deməli, kitabə islamın bölgəmizdə yayıldığı ilk dövrlərdə yazılmışdır. Məlumdur ki, ərəblər fəth etdikləri ölkələrə bir əllərində islamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərim, bir əllərində isə qılıncı gedir, islamı yerli əhaliyə qəbul elətdirir, islam ehkamlarını yayırdılar. Bu məqsədlə həmin ərazilərdə islamı qəbul etmiş yeni müsəlmanlar

üçün ibadət yerləri – məscidlər inşa edirdilər. VIII yüzilliyin əvvəllərində bölgəmizin əhalisi tamamilə islamlaşdıqdan sonra Naxçıvanda da yaşayan ərəblər və yerli əhali – yeni müsəlmanlar üçün də ibadət yerləri – məscidlər inşa edilmişdir. Görünür, Ordubad şəhərindəki bu məsciddə həmin vaxtlar, daha dəqiq desək hicri 111, miladi 729-cu ildə inşa edilmiş, bu haqda binanın üzərinə ərəb dilində yazılmış kitabə də qoyulmuşdur. Sonralar, islamın inkişaf dövründə bu məscid yenidən tikilərək indiki şəklinə salınmış, ancaq ilk məscidin kitabəsi də məscidin divarına qoyulmuşdur. Ehtimal ki, bir müddət keçdikdən sonra bu kitabə divardan düşmüş və torpağın altında qalmış, XX yüzilliyin əvvəllərində orada abadlıq-bərpa işləri aparılarkən yenidən aşkar olunmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılar kitabədə həkk olunan “Harun” şəxs adına əsasən məscidin Əməvi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin zamanında inşa olunması fikrinə gəlmişdir (8, s. 95). Ancaq tarixdən məlumdur ki, Harun ər-Rəşid 766-cı ildə doğulmuş, 786-809-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Deməli, məscid inşa edilərkən və ya kitabə yazılarkən Harun ər-Rəşid heç anadan olmamışdı. Fikrimizcə, kitabədə adı qeyd olunan Harun ərəb ordusunun həmin vaxt Ordubadda olan bölüyünün sərkərdəsi və yaxud islamlaşmadan sonra buraya gəlmiş din xadimi olmuşdur. O Ordubadda yaşamış və orada olan digər ərəblərin, həmçinin yeni müsəlmanların ibadət etməsi üçün məscid inşa etdirmişdir. Görünür, məscidin inşası başa çatdıqdan sonra onun üzərində, ehtimal ki, giriş qapısının baş tərəfində məscidin inşa tarixi və onu inşa etdirən şəxs haqqında məlumat verən kitabə də qoydurmuşdur.

XIX yüzilliyin əvvəllərində Ordubad şəhərindən aşkar edilmiş hicri 111-ci, miladi 729-cu ilə aid olan bu kitabə Naxçıvan ərazisində islam dininin yayılması və inkişaf prosesini izləməyə imkan verməklə yanaşı, həm də sübut edir ki, ilk orta əsrlər zamanı Ordubad şəhərinin əhalisi müsəlman türklərdən ibarət olmuş, orada digər xalqların nümayəndələri yaşamamışdır.

Ordubad şəhərində tarixinə görə ikinci qədim kitabə şəhərin qərb tərəfində yerləşən “Malik İbrahim” qəbiristanlığında qeydə alınmışdır. Bu haqda rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikov məlumat vermişdir. XIX yüzilliyin ortalarında Tiflis canişinliyində işləyən N.V.Xanikov diplomatik işlə yanaşı, elmi fəaliyyətlə də məşğul olurdu. Bu fəaliyyəti çərçivəsində Qafqazın bir sıra yerlərinə, o cümlədən Azərbaycan və onun tərkib hissəsi kimi Naxçıvana səfər etmiş, bu səfər zamanı orada bir neçə müsəlman epiqrafikası abidəsini tədqiq etmişdir. O tədqiqatının nəticələrini Qafqazın müsəlman kitabələrinin tədqiqinə həsr olunmuş və 1862-ci ildə Parisdə nəşr edilmiş məqaləsinə daxil etmişdir. N.V.Xanikov həmin məqaləsində yazır: “M.Arxağelski 1851-ci ildə Ordubad şəhər qəbiristanlığında mənim üçün 227-ci ilə aid kufi xətlə kitabənin estampanını götürmüşdür” [6, s. 15].

Hicri-qəməri təqviminə 227-ci il, miladi təqviminə 842-ci ilə uyğun gəlir. IX yüzilliyə aid olan bu kitabə də Ordubad şəhərinin əhalisinin ilk orta əsrlər zamanı müsəlman türklərdən ibarət olmasını sübut edən, eyni zamanda 729-cu ilə aid kitabə ilə birlikdə Ordubad şəhərinin əsasının qoyulması, onun inkişaf tarixi haqqında əsaslı fikir yürütməyə imkan verən çox mühüm epiqrafik sənəddir.

Məlumdur ki, Naxçıvan şəhəri Azərbaycanın, bütövlükdə Yaxın Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi özünün tarix-mədəniyyət abidələrinin zənginliyi ilə həmişə seçilmişdir. Bu haqda orta əsr mənbələrində çoxlu məlumat vardır. Məlumdur ki, bu şəhərdə Azərbaycan memarlığının ən möhtəşəm qollarından biri – Naxçıvan məktəbi formalaşmışdır. Şəhərdə çoxlu memarlar yaşamışdır. Bu memarların, xüsusilə Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi və ən görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin fəaliyyəti sayəsində şəhərdə çoxlu memarlıq abidələri yaradılmışdır. Təsədüfi deyildir ki, XII əsrin anonim müəllifi

tərəfindən qələmə alınmış “Əcaib əd-Dünya” əsərində qeyd olunur ki, orada çoxlu saraylar, köşklər, eyvanlar tikilib. Şəhərin yanında daşdan qala tikilib, qalada isə məscid və mədrəsə inşa ediblər. Bütün tikililər alebastrdan və bişmiş kərpicdən tikilib. Köşklərin əksəriyyəti qalalar kimi üç-dörd mərtəbəlidir [1, s. 135]. Şübhəsiz ki, mənbədə haqqında məlumat verilən bu abidələrin hamısının olmasa da, ən azından müəyyən bir qisminin üzərində onların təyinatı, sifarişçisi, inşa tarixi, memarı və s. haqqında məlumat verən kitabələr olmuşdur. Ancaq zaman keçdikcə bu abidələrin əksəriyyəti məhv olmuş, zəmanəmizədək çox az bir qismi gəlib çatmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin abidələrdən günümüzədək Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub olan və onun banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən Naxçıvan şəhərində yaradılan iki abidə qalmışdır. Həmin abidələrdən kitabəsinin tarixinə görə xronoloji cəhətdən birincisi Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində hicri 557-ci ildə (miladi 1162-ci il) Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilən Yusif Küseyir oğlunun türbəsidir. Türbənin giriş qapısının baş tərəfində yazılan 4 sətirlik kitabənin axırında verilən məlumatdan aydın olur ki, abidənin inşası hicri-qəməri təqvimlə 557-ci ilin şəvval ayında (13.09-11.10.1162-ci il) başa çatmışdır [5, s. 371].

Əcəmi Naxçıvanının Naxçıvan şəhərində indiyədək qalan ikinci yadigarı şəhərin mərkəzində yerləşən Möminə xatın türbəsidir. Bu türbə isə hicri 582-ci ilin məhərrəm ayında (miladi, 24.03-23.03. 1186-cı ildə) inşa edilmişdir. Hər iki abidənin səthi xalqımıza məxsus ornament və naxışlarla bəzədilmiş, orada ərəb əlifbasının kufi xətti ilə çoxlu kitabələr həkk olunmuşdur. Möminə xatın türbəsinin daxil olduğu Atabəylər memarlıq kompleksində Əcəmi Əbubəkr oğlunun inşa etdiyi digər memarlıq abidələri də olmuşdur. Elm aləminə məlum olan bu abidələrdən Darül-Mülkü (Hökumət evini), Qoşa minarəli baştağı, Came məscidini və s. göstərmək olar. Bu abidələrdən Qoşa minarəli baştağın üzərində Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatın türbələrində olduğu kimi abidə haqqında müfəssəl məlumat verən, kufi xətti ilə yazılan kitabələr olmuşdur. Bu abidələrin üzərindəki kitabələr də XIX yüzilliyin ortalarında rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikov tərəfindən tədqiq olunmuş və nəşr etdirilmişdir. V.N.Xanikovun məlumatından aydın olur ki, Atabəylər memarlıq kompleksinə giriş rolunu oynayan Qoşa minarəli baştağın inşası 1187-ci ildə, Möminə xatın türbəsinin tamamlanmasından 1 il sonra başa çatmışdır [3, s. 67].

Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində yerləşən Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsi ətrafında son illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı türbəyə aid kiçik epigrafiq fraqmentlər aşkar olunmuşdur. Əsasən tək-tək hərflərdən ibarət olan bu kitabə qalıqları bişmiş kərpiclərin hörülməsi yolu ilə kufi xətlə yerinə yetirilmişdir. Bizə qədər gəlib çatan bu qalıqlardan yeganə olaraq bir fraqmenti tək sözdən- “əl-bənnə” kəlməsindən ibarətdir. Tədqiq etdiyimiz bu kitabənin və digər fraqmentlərin təhlili əsasında onların XII yüzilliyin ortalarına aid olduğu müəyyən edilmişdir [2, s. 108-109].

Naxçıvan bölgəsində islamın ilk dövrlərinə aid gəlib çatan bir neçə kitabə vaxtilə muxtar respublika ərazisində müsəlman kitabələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olmuş epigrafiq-alim, “Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin üzvü İsa Əzimbəyov tərəfindən Ordubad rayonunun Darkənd kəndində tədqiq olunmuşdur. Keçən yüzilliyin 20-ci illərində kənddə elmi ezamiyyətdə olan tədqiqatçı İ.Əzimbəyov bu qəbiristanlıqda bir neçə məzar kitabəsinə qeyd əlaraq tədqiq etmişdir. Alimin tədqiqatlarının nəticələrinə həsr olunmuş və 1929-cu ildə elmi dövriyyəyə buraxılmış məqaləsindən aydın olur ki, bu məzar kitabələrindən biri Hüşəngin oğlu, hicri-qəməri təqvimlə 631-ci ilin şəvval ayında (30.06-28.07.1234-cü il) vəfat etmiş

Gəştasifin (4, s. 306), digəri isə Firdovsun 729-cu ilin məhərrəm ayında (05.11-04.12.1328-ci il) vəfat etmiş oğlu Fəramərzin xatirəsinə hazırlanmışdır [4, s. 306]. Təəssüf ki, bu kitabələr keçən müddət ərzində məhv olmuş və yoxa çıxmışlar.

AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemət də Darkənd qəbiristanlığında epigrafiq tədqiqatlar aparmış, orada hicri-qəməri təqvimini ilə 700-cü ilin rəbiə-əvvəl ayında (14.11-14.12.1300-cü il) vəfat etmiş Molla Məzhər adlı din xadiminin xatirəsinə hazırlanmış məzar kitabəsini aşkar edərək tədqiq etmişdir [7, s. 58].

ƏDƏBİYYAT

1. Əcaib əd-Dünya (Dünyanın qəribəlikləri) / Ön Asiya və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
2. Səbri S. Asar ətiqə. “Şərq qapısı” qəz., 1926, 15 sentyabr.
3. Səfərli H. Naxçıvan şəhərinin epigrafiq abidələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 152 s.
4. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. ССР // Известия «Азкомстарис»а, вып. 4 (тетрадь 2). Баку, 1929, с. 295-311.
5. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана. Эпохи Низами / Архитектура Азербайджана. Эпохи Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
6. Выдержки из «Записок о мусульманских надписях на Кавказе» М.Н.Ханькова, опубликованных в «Азиатском журнале», август, 1862 г. / Пер. с франц. яз. Э.К.Спитницкой. Научный Архив Института Истории Национальной Академии Наук. Азербайджана. Инв. № 1076.
7. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. III, Баку: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 216 с.
8. Салаева Р. Нaxчыван – наследие архитектуры. Баку: Азербайджан, 2002, 240 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

Fakhraddin Safarli

ABOUT THE FIRST MUSLIM EPIGRAPHIC MONUMENTS REMAINED IN NAKHCHIVAN TERRITORY

After the Islamization of the Azerbaijani population, the Arabic alphabet became the main source of writing in the area. All scientific and literary works began to be written in this alphabet. This has also been a sign of epigraphic monuments. Arabian inscriptions on Arabian alphabet were published on the graveyard memorial monuments of the mosques built on the site. There are many inscriptions about the early years of Islam in Nakhchivan. However, it is well-known from the literature that researchers have recorded and investigated inscriptions in the city of Ordubad in Hijri 111 (BC, 729) and Hijri 227 (BC, 842). The inscriptions of this clan are today inscriptions of Yusuf Kuseyr oglu and Momine Kahn mausoleums in Nakhchivan and several grave inscriptions. The paper provides information about those inscriptions.

Keywords: *Nakhchivan city, Ordubad city, epigraphic monument, inscription, Harun.*

Фахреддин Сафарли

**О СОХРАНИВШИХСЯ НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНА ПЕРВЫХ
МУСУЛЬМАНСКИХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ**

После исламизации населения Азербайджана арабский алфавит стал здесь основным средством письма. Все научные и литературные труды начали писаться этим алфавитом. Это явление также сказалось на эпиграфических памятниках. На сооружаемых мечетях, надгробных памятниках умершим людям на арабском языке арабским алфавитом стали писаться надписи. На территории Нахчывана немногочисленные надписи, относящиеся к раннему исламскому периоду, дошли до наших дней. Однако из литературных материалов известно, что исследователями на территории Ордубада были исследованы надписи, относящиеся к 111-му году по хиджре (729-й год по григорианскому) и к 227-у году (842-й год по григорианскому). Дошедшие до наших дней такого рода надписи – это надписи на мавзолеях Юсифа Кусейр оглы, Момине Хатун и некоторые надгробные надписи. В статье даётся информация об этих надписях.

Ключевые слова: *город Нахчыван, город Ордубад, эпиграфический памятник, надпись, Харун.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 22.04.2020

Son variant 29.07.2020